

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA HOSILA NOMINALARI

Baxtiyorova Ruxshona Otabek qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti Sharq tillari fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida hosila nominalarining paydo bo‘lishi haqidagi leksik hodisalar haqidagi ma’lumotlar yoritilib, uning ishlatilish o‘rinlari haqida ham tuxtalib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, hosila nominallar, perifraza, metaforik birliklar, mantiqiy perifrazalar, badiiy uslub, korpus tahlili.*

O‘zbek tili lug‘at boyligi doimiy yangilanish jarayonida shakllanadi. So‘z yasash jarayonida hosila nomlarning perifrazalar vositasida yuzaga kelishi tilning obrazlilik va ma’no imkoniyatlarini kengaytiradi. Perifrazalar shaxs, hodisa yoki tushunchalarni bevosita emas, balki ramziy va ta’sirchan tarzda nomlashga xizmat qiladi, shu orqali nutqni boyitadi va uslubiy rang-baranglik yaratadi. Bunday birliklar xalq og‘zaki ijodi, adabiyot va publitsistikada qadimdan qo‘llanib keladi. Masalan, o‘zbek eposlari va zamonaviy nasrda shaxslarni tavsiflashda yoki voqealarga baho berishda perifrazalar fikrni kuchaytiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Shu bois, hosila nominallarning perifrazalar orqali yuzaga kelish xususiyatlarini o‘rganish nafaqat leksik tizimdagi rivojlanish jarayonlarini, balki milliy tilning badiiy-estetik imkoniyatlarini chuqur anglashga yordam beradi. Antik davr yozuvchilari va tilshunoslari — jumladan, Aristotel hamda Kvintilian — o‘z asarlarida muqaddas matnlarda uchraydigan perifrazalarning qo‘llanishiga e’tibor qaratgan. Bu birliklar qadimgi til va uslubiyat nazariyotchilari tomonidan qayd etilgan, shuningdek, ularning mazmuni va shakli Sharq va slavyan tilshunoslik an’analari hamda o‘rganilgan. Manbalarda ta’kidlanishicha, ilmfan to‘liq rivojlanmagan davrlardayoq ushbu atama mazmunan talqin qilingan va nazariy muhokamalarga sabab bo‘lgan. XX asrning 50-yillariga kelib, perifrazalar dunyo tilshunosligida, rus ilmiy maktabida yanada keng tadqiq etildi. I.Z. Ilina va V.P. Utkina asarlarida bu hodisa lingvistik jarayon sifatida izohlanib, metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, kinoya, epiteta, litota va giperbola kabi boshqa uslubiy vositalar bilan aloqada tahlil qilindi. Tadqiqotchilar perifrazani emotsional va ekspressiv ma’nolarni mujassamlashtiruvchi, so‘zlovchi xarakterini ochib beruvchi va tasviriy obrazlar orqali ifodalangan erkin ibora yoki hatto butun gap shaklidagi uslubiy vosita sifatida tavsiflab kelishgan.

Perifraza hodisasi tilshunoslikda keng o‘rganilgan bo‘lib, unga turlicha ta’rif va yondashuvlar berilgan. XX asrning 70-yillaridan boshlab tilshunoslikda perifrazalarning tabiati va vazifalariga qiziqish sezilarli darajada kuchaydi. Bu davr ilmiy izlanishlarida perifrazaga nafaqat uslubiy vosita, balki leksik birliklarning yangilanish va hosila nomlar yaratish jarayonidagi ahamiyatli hodisa sifatida qarala boshlandi. V.P. Grigorev perifrazani birinchi bo‘lib so‘z-obraz-denotat munosabatlari nuqtai nazaridan tadqiq etib, uni “poetik nutq hosil qilishning eng yorqin, qiziqarli va istiqbolli usullaridan biri” sifatida ta’rifladi. Shu bilan birga, perifrazalarning ekspressiv xususiyatlari hamda uslubiy figuralar va troplar tizimidagi o‘rni

S.Ya. Makarova tomonidan fe’l birikmali tiplari asosida atroflicha o’rganildi. Tilshunoslar orasida Yu.D. Apresyanning qarashlari ham alohida e’tibor qozondi. U inson tafakkurining o’zi periferazlashtirish qobiliyatiga ega ekanini, ya’ni odam voqelikni – istalgan narsa, tushuncha yoki hodisani – obrazli tarzda ifodalab, tafakkurida qayta nomlashi mumkinligini dalillar bilan isbotlagan. Bu qarash perifrani nafaqat nutqiy uslubiy vosita, balki tafakkur va konseptualizatsiya jarayonining bir qismi sifatida o’rganish uchun yangi yo’nalishlar ochdi. I.R. Galperin esa perifrani “predmetning ma’lum bir xususiyatini ajratib ko’rsatish uchun uni boshqa nom bilan atash” tarzida izohlaydi. U perifranelarni ikki asosiy turga – til perifranelari va nutq perifranelariga ajratadi. Til perifranelari ko’p ishlatilishi va kontekstdan tashqarida ham tushunarli bo’lishi bilan xarakterlansa, nutq perifranelari mantiqiy va metaforik shakllarda namoyon bo’ladi. Metaforik perifranelar metafora yoki metonimiyaga tayansa, mantiqiy perifranelar esa predmetning muayyan xususiyatlariga asoslanadi. Avvalo, perifraneli hosila nomlarning semantik tarkibi deskriptiv usulda o’rganildi. Bu jarayonda so’z birikmalari va gap birliklarida yuzaga kelgan hosila nomlar kontekstdagi ishlatilishi, ularning uslubiy yuklamasi va ekspressiv ma’nosi tahlil qilindi. Keyinchalik, komponent tahlil orqali bu perifranelarning tarkibidagi leksik birliklar orasidagi ma’no aloqasi ajratilib, qaysi semantik komponent hosila nomga o’ziga xos obrazlilik qo’shishi aniqlab borildi. Qiyosiy-lisoniy uslub yordamida o’zbek tilidagi perifraneli hosila nomlar ingliz va rus tillaridagi o’xshash birliklar bilan solishtirildi. Bu yondashuv orqali o’zbek tilidagi birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari va o’ziga xos semantik konstruksiyalari ajratib ko’rsatildi. Qiyoslash jarayonida asosan publitsistik matnlar, adabiy asarlar hamda zamonaviy ommaviy axborot vositalaridan olingan materiallar asos qilib olindi. Tahlil qilingan materiallar asosida aniqlanishicha, hosila nomlarning ko’pchiligi metaforik asosda yuzaga keladi. Masalan, “kitob dunyosining sultoni” kabi birikmalar subyektni obrazli tarzda ajratib ko’rsatadi. Mantiqiy perifranelar esa ko’proq predikat yoki xususiyatga asoslanadi, masalan, “xalqning ovozi”, “temir yo’l shohi” kabi iboralar predmetning asosiy funksiyasi yoki rolini ajratadi. Sintaktik perifranelarda esa butun gaplar yoki iboralar orqali hosila nomlar shakllanadi, bu holat adabiyot va publitsistikada ko’proq uchraydi.

Bu uch mexanizmning qo’llanishi nutq uslubiga bog’liq: badiiy matnlarda metaforik va sintaktik perifranelar ustun bo’lsa, publitsistik matnlarda mantiqiy perifranelar ko’proq qo’llaniladi. O’zbek tili korpusida kuzatilgan misollar ham bu holatni tasdiqlaydi. O’zbek tilidagi perifraneli hosila nomlarning aksariyati milliy qadriyatlar, tarixiy obrazlar yoki folklor motivlariga tayanadi. Masalan, tarixiy shaxslarni ifodalashda “Amir Temur avlodi”, “buyuk shoirning yurti” kabi perifranelar xalqning madaniy xotirasiga bog’liq holda ishlatiladi. Bu holat rus yoki ingliz tillaridagi perifranelardan farqli jihat sifatida ajralib turadi: o’zbek perifranelarida ko’proq tarixiy-madaniy konnotatsiyalar ustun, g’arb tillarida esa ko’proq zamonaviy metaforik tasvirlar ko’zga tashlanadi. Tahlil natijalariga ko’ra, perifranelar hosila nom sifatida bir necha asosiy funksiyani bajaradi: - Obrazlilik va ekspressivlik yaratish – so’zlovchining his-tuyg’usi yoki bahosini ta’kidlash. - Takromni bartaraf etish – biror so’zni qayta-qayta ishlatmaslik uchun sinonim sifatida perifraneladan foydalanish. - Estetik ohang berish – nutqni badiiylashtirish va tinglovchiga ta’sir ko’rsatish. Misol uchun, publitsistik maqolalarda davlat rahbarlari yoki mashhur shaxslarni bevosita ism-sharif bilan emas, balki

“xalq arbobi”, “sahnaning mahoratli yulduzi” kabi perifrazalar orqali atash uslubiy jihatdan maqbul va estetik yechim sifatida ishlatiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, perifrazali hosila nomlarning ko‘pchiligi yozma uslublarda faol bo‘lsa-da, ular og‘zaki nutqda kam qo‘llaniladi. Bu holat perifrazaning ko‘proq uslubiy yuklama bilan bog‘liqligini anglatadi.

ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A. “Tilshunoslikka kirish”. – T.: O‘zMU, 2006. Ahmadova, Umidaxon Shavkat Qizi (2021). “PERIFRAZA” ATAMASI VA UNING NOMLASHDAGI O‘RNI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (8), 431-442.
2. Гаспаров М.Л. Античная риторика как система // Гаспаров М.Л. Избранные труды. Т.1. О поэтах. Москва: Языки славянских культур, 1997. – С.143.
3. Макарова С.Я. Перифраза в современном русском литературном языке (на материале газет) // Содержание и методика преподавания русского языка в средней и высшей школе: Материалы XV науч.-метод. конф. Поволжья. – Волгоград, 1972. – С. 55 58.
4. Galperin I.R. Stylistics / I.R. Galperin. – Moscow: Higher School Publishing House, 1971. – 343 p. 6. Zokirova D. “O‘zbek adabiy tilining uslubiy qatlamlari”. – T.: O‘qituvchi, 2008.